

Тынысбек ҚОҢЫРАТБАЙ

филология ғылымдарының докторы, филология және өнертану профессоры, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан (tynysbek55@mail.ru) <https://orcid.org/0000-0003-3012-5966>

**Ә. МАРҒҰЛАН ҚОРҚЫТ ЖӘНЕ ҚОБЫЗ ДӘСТҮРІ ТУРАЛЫ
(герменевтикалық пайым)***

Аңдатпа

Мақалаға қазақ фольклортану ғылымында көптен зерттеліп келе жатқан Қорқыт пен қобыз тақырыбына байланысты Ә. Марғұланның пікірлері арқау болды. Ғалымның «Ежелгі жыр, аңыздар» атты кітабының жеті тарауы Қорқыт туралы мәселелерге арналғаны белгілі. Олар бірде Қорқыт туралы қария сөздерді, бірде Қорқыт аңыздарын айту дәстүрі, тағы бірде ертедегі ғалымдардың Қорқыт туралы пікірлерін қамтып отырады. Сонымен бірге Қорқыт жырларының қазақ аңыздарындағы елесі, оның өліммен күресі және халық музыкасындағы Қорқыт дәстүрі де сөз болады. Мақала авторы Ә. Марғұланның жоғарыда көрсетілген пікірлерін қайта оқып, олардың ғылыми таным талаптарына сәйкестігін герменевтикалық негізде пайымдап шыққан. Жинақтап айтқанда олар тарихта неше Қорқыт бар? Оның тегі оғыз ба, қыпшақ па, араб па? Қорқыт заманынан жеткен дәстүр бар ма? Аңыз – тарихи дереккөз санала ма? Қорқыт Жанкентті мекендеген бе? Қорқыт өліммен күрескен бе? «Қорқыт» сөзінің мәні неде? Қорқыттың тартқаны қобыз ба, домбыра ма? – деген мәселелерге келіп тірелген. Осылардың әрқайсысы туралы зерттеуші өз пайымдауларын ортаға салған. Одан әрі Ә. Марғұланның жазбаларындағы осыған қатысты деректерге сүйенген кейінгі зерттеушілердің әдіснамалық қателіктерге ұрынып жүргені айтылады. Сол негізде ғылыми таным жеке ғалымдардың беделіне емес, абсолюттік ақиқатқа ғана сүйенуі тиіс деген қорытынды жасалады.

Кілт сөздер: Қорқыт, Қобыз, Аңыз, Дәстүр, Оғыз, Қыпшақ, Өлімнен қашу

*Келген күні: 27 ақпан 2023 ж. – Қабылданған күні: 14 наурыз 2023 ж.

Date of Arrival: 27 February 2023 – Date of Acceptance: 14 March 2023

Geliş Tarihi: 27 Şubat 2023 – Kabul Tarihi: 14 Mart 2023

Поступило в редакцию: 27 февраль 2023 г. – Принято в номер: 14 март 2023 г.

Tynysbek KONGYRATBAY

Doctor of Philology, Professor of Philology and Art History, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan (tynysbek55@mail.ru)
<https://orcid.org/0000-0003-3012-5966>

**A. MARGULAN ON THE TRADITION OF KORKYT AND KOBYZ
(Hermeneutic Vision)**

Abstract

The article provides a thorough analysis of A. Margulan's ideas on Korkyt and kobyz, which have been extensively studied in Kazakh folklore. It is known that seven chapters of the scientist's book "Ежелгі жыр, аңыздар" [Ancient Epics and Legends] are dedicated to Korkyt, which include ancient words and legends about him, as well as the opinions of medieval scholars. Additionally, the article discusses the reflections of Korkyt's legends preserved in Kazakh folklore, his struggle with death, and the Korkyt tradition in folk music. The author of the article re-examines A. Margulan's ideas on a hermeneutic basis and analyzes their conformity with the requirements of modern scientific thought. The article addresses various questions, such as the number of Korkyts in history, his lineage (whether he was of Oguz, Kypchak or Arab descent), the existence of a tradition passed down since the time of Korkyt, whether the legends can be considered as historical sources, whether Korkyt lived in Zhankent, whether he struggled with death, the meaning of the word "Korkyt," and whether he played the kopuz or dombra. The author presents analyses of each of these questions in the article. Additionally, the article addresses the methodological errors made by later researchers who rely solely on the information provided in A. Margulan's writings. Based on this, the article concludes that scientific knowledge should rely on absolute truth, rather than on the personal reputation of individual scientists.

Keywords: Korkyt, Kobyz, Legend, Traditions, Oguzes, Kypchaks, Escape from death.

Кіріспе

Қазақ музыкасындағы қобыз тарту дәстүрі, бақсылық үрдіс, Қорқыт аңыздары туралы жазылған еңбектер саны жыл санап артып келеді. Ондай зерттеулердің халқымыздың көне мәдениетіне жарық сәуле түсіріп, көмескі тартқан тарихымызды жаңғыртуға болысатыны анық. Халқымыздың ғасырлар тереңінен бастау алатын археологиялық және фольклорлық мұрасына деген қызығушылықтың арта түскені ХІХ ғасырдың аяғы мен ХХ ғасырдың бас кезінде ерекше байқалады. Ресей шығыстанушылары мен Түркістан археология әуесқойлары үйірмесінің И. Аничков (1897), В. Вельяминов-Зернов (1890), Л. Грен (1862), В. Каллаур (1901), И. Кастанье (1911), А. Макшеев (1868), Н. Лыкошин (1896), П. Спиридонов (1897) сияқты көптеген мүшелері Сыр бойындағы тарихи жәдігерлер мен Қорқыт есіміне байланысты аңыздарды жазып алып, жариялағаны белгілі. Бұл мәселелерді кеңес дәуірінде сөз еткен мамандар санатында Ә. Диваев (1992), А. Жұбанов

(1975), В. Жирмунский (1960), А. Затаевич (1963), Ә. Қоңыратбаев (1987), Ә. Марғұлан (1985) т. б. есімдерін атауға болады. Олар негізінен Қорқыттың бейіті, оның есіміне байланысты ел арасына кең тарап кеткен аңыз-әфсаналарды жинау және зерттеу ісімен шұғылданды. Қорқыт мұрасына байланысты арғы-бергі жердегі зерттеулер 1999 жылы жарық көрген «Қорқыт ата» энциклопедиялық жинағында жарияланған еді.

Бір халықтың ғасырлар бойы қалыптасқан мәдениеті туралы жазылған зерттеулер үнемі дамып, толығып отыратын құбылыс. Сондықтан бір ғасырдан астам уақыт бұрын Қорқыт, оның музыкалық мұрасы туралы жазылған пікірлердің ескірген тұстарының болуы да әбден мүмкін. Осы ретпен қазақ фольклортану ғылымында қобыз сарындарына байланысты сабақталған пікірлердің озығы мен тозығын ажырататын кезең де келіп отыр. Оны жүзеге асыратын бұрын-соңды айтылған, жазылған пікірлерді қайтадан ой елегінен өткізіп, ғылыми ақиқатқа сәйкестігін анықтайтын герменевтикалық тәсіл.

Бүгінгі Қорқыт дәстүрін зерттеуде байқалатын бір құбылыс – аға буын ғалымдарымыз жазып кеткен болжамдарды ғылыми аксиомаға айналдырып, оларға тарихи дереккөз қатарында сілтеме жасау. Бұл мәселеге қатысты айтылған әрбір пікірдің сыни тұрғыдан сараланып, кейінгі зерттеушілер тарапынан бағасын алары анық. Герменевтикалық таным талаптары бойынша әрбір жаңа еңбек бұрын-соңды айтылған пікірлерді ғылыми таным елегінен қайта өткізіп, қажеттісін алып, ескіргенін тастап отырады. Онсыз таным тереңдеп, ақиқат ашылмайды.

Кеңестік дәуірден бастап Қорқыт дәстүрін зерттеушілердің басым көпшілігі Ә. Марғұлан пікірлеріне табан тіреп келеді. Ғалымның ертеректе жарияланған «О носителях древней поэтической культуры казахского народа» атты мақаласынан бастап «Ежелгі жыр, аңыздар» атты жинағының едәуір бөлігін Қорқыт және қобыз дәстүріне арналған ізденістері құрайды. Олар «Қорқыт туралы қазақтың қария сөздері», «Қазақтағы Қорқыт аңызын дәстүр етіп сақтаушылар», «Қорқыт бұрынғы ғалымдар мен ақындардың есінде», «Қорқыт кітабының» қазақ аңыздарындағы елесі», «Қазақ аңыздарындағы Қорқыттың болмысы және оның жүрген жерлері», «Қорқыттың өліммен күресі», «Қазақтың халық музыкасындағы Қорқыт дәстүрі» болып тарқатылып, көптеген мәселелерді қамтып отырады (Марғұлан, 1985: 135–228 б.).

Қазақ фольклорының көрнекті зерттеушісі Қорқыт туралы жадында сақталған деректерді көпшілікке ұсынып, ортаға салған. Кейінгі ізденушілердің көпшілігі Ә. Марғұланның осы жазбаларына сілтеме жасап, ғылыми дереккөз, түпнұсқа дәрежесінде пайдаланып келеді (Alimbekov & Kazakbaev, 2019: 161 б.). Оларда қарастырылған мәселелердің танымдық табиғатына, ғылыми дәлелділігіне мән беріп жатқандары жоқ есепті. Керісінше, жазбаларды ғылыми аксиома ретінде қабылдап отырғандар саны арту үстінде. Сондықтан Ә. Марғұланның қазақтағы Қорқыт дәстүрі, қобыз

тарту өнері туралы пікірлеріне ғылыми таным талаптары тұрғысынан барлау жасап, өзге зерттеушілер тарапынан ғылыми оралымға енгізіліп жүрген пікірлердің астарына үңілудің де кезегі келіп отыр. Қорқыт пен қобыз дәстүрін зерттеуде не дұрыс, не бұрыс деген мәселені анықтау, ең алдымен, кейінгі буын зерттеушілер үшін қажет.

Зерттеу әдістері. Мақаланың алдына қоятын мақсаты - Қорқыт және қобыз аспабына байланысты пікір айтқан ғалымдардың еңбектеріне шолу жасап, герменевтикалық тұрғыдан саралау. Сондықтан түрлі пікірлердің тууына ықпал етіп келе жатқан Ә. Марғұлан еңбектері нысанаға алынып, олардың танымдық мүмкіндіктері таразыланды. Осы мақсатқа орай герменевтикалық талдау – мәтінді қайта оқуға ерекше мән беріліп, түсіну, сараптау, салыстыру, қорыту секілді зерттеу тәсілдері қолданылды.

Талдау және нәтижелер

Қорқыттың саны нешеу? Типологиялық теория үстемдік құрып, Қорқыттың тарихи прототипі жоқ деген пікір ғылымның төрін бермей тұрған кезеңде Ә. Марғұланның Қорқытты оғыз-қыпшақ тайпасының ортасынан шыққан тарихи тұлға ретінде танып, данышпан, батагөй, ақын, қария ретінде танығаны бар. Осы Қорқыт туралы қария сөздерге тоқталған ғалым көбіне орыс ориенталистері мен археология әуесқойлары үйірмесі мүшелерінің жазбаларына сүйенген екен. Ал Қорқыт мұрасының кеңес дәуіріндегі зерттелуіне келгенде В. Бартольд, А. Жұбанов, В. Жирмунский, А. Затаевич, А. Самойлович ізденістеріне тоқталады. Сонымен бірге кейбір авторлардың әлі жарық көрмеген қолжазбаларына шолу жасап, олардың мазмұнын баяндап шығады. Түрлі деректерді өзара салыстырып, түрікмен фольклорындағы Бүркіт пен Қорқыт бір бейне, екеуі де өлімге қарсы тұрған деп, Қорқыттың заманын Аббас халифаты кезеңіне жібереді. Осыған орай ғалымның мына сөздері ерекше назар аударады: «Қорқыттың ескі аңыздары Кавказда кездесе қоймайды ... ұлы Қорқыт ол жерде болмаған. Бір ғана Сырдың бойында, оғыздар ортасында өткен. Дербенттің Қорқыты қыпшақтардан қалған басқа Қорқыт, ондай Қорқыттар бергі жерде көп болған» (Марғұлан, 1985: 137 б.). Одан әрі зерттеуші ғылымға жақсы мәлім «Қорқыт ата кітабының» мазмұнын баяндап, ескерткішті зерттеп, жариялаған түрік ғалымдарының еңбектеріне тоқталған.

Байқап қарасақ, Ә. Марғұлан екі Қорқыт туралы пікір сабақтап, бірін Сыр бойындағы оғыз, екіншісін Дербенттегі қыпшақ Қорқыт деп жіктейді. Дербент деп отырғаны Дағыстан жеріндегі ортағасырлық қала. Одан әрі бұл аймақта Қорқыт есімді адамдардың көп болғанын айтады. Сонда бүкіл түрік тілдес халықтарға танымал Қорқыттың саны нешеу?

Қорқыт оғыз ба, қыпшақ па? Көптен айтылып келе жатқан мұндай пікірлердің анықтайтын тұстары да аз емес. Әсіресе Қорқытты өзара тартыста болған оғыз және қыпшақ тайпаларынан тудыратын пікірлер ой қосуды, қосымша дәлелдерді қажет етеді. Түркология ғылымының анықтауы

бойынша түрікмен, әзербайжан, анадолы түріктері - оғыз, ал қазақ, қарақалпақ, қырғыз, өзбектер - қыпшақ (қарлұқ) тілдес халықтар. Бірі Дешт-и оғыз, екіншісі Дешт-и қыпшақ аталып, екі түрлі этникалық кезеңді құраған тайпаларды қалайша синхрондық бірлікте қарастыруға болады? XI ғасырда қыпшақ тайпалары келген болса, Сыр бойындағы Қорқытты оғыз деп тануымыз қалай? Әзербайжандардың тегі оғыздардан тарайтын болса, оларда қыпшақ Қорқыт қайдан жүр? Осы ретпен ғалым Қорқыттың өмір сүрген заманына байланысты екі түрлі тұжырым жасаған. Бірінде Қорқытты аббасидтер тұсында өмір сүрген десе, екіншісінде Сыр бойында ғұмыр кешкен деп түйіндейді.

Одан әрі Ә. Марғұлан түрлі зерттеулердегі Қорқыт мұрасына байланысты деректерге ерекше назар аударып, шолу жасаған. Белгілі түрік ғалымы Орхан Шайықтың еңбектеріне тоқталған тұста Қорқыт туралы аңыздардың оғыз-қыпшақ заманында туғанын айтады. Бірақ өз тұжырымдарын нақты ғылыми әдебиеттерге сілтеме жасап, орнықтырып отырмаған.

Алтайдағы Ергенекүннен шығып, Жетісу, Сырдария және Өмударияның төменгі ағысын мекендеген түрік тілдес тайпалардың тарихына көз жіберер болсақ, олар екі түрлі этникалық кезеңді басынан өткерген: алғашқысы - оғыз, соңғысы – қыпшақ дәуірі. Стадиялық тұрғыдан келгенде араб саяхатшыларының жазбаларына Дешт-и оғыз және Дешт-и қыпшақ деген атаумен түскен бұл атаулар екі түрлі кезеңдегі этникалық топтарды құрайды. Сырдың төменгі ағысын мекендеген оғыздарды X-XI ғасырларда Орталық Қазақстан жерінен келген қыпшақ (қимақ) тайпаларының ығыстыра бастағаны тарихтан жақсы мәлім. Көптеген ғалымдардың зерттеулерінде оғыздар мен қыпшақтардың өзара тартыста болғаны жазылса, Ә. Марғұлан оларды бір заманда өмір сүрген тұтас бір этникалық топ ретінде қарастырған.

Қорқыттың тегі араб па? Қорқыттың заманын аббасидтер дәуіріне жіберу, әрине, даулы. Бұл тұстағы ғалымның аббасидтер деп отырғаны – арабтар. Олардың екі қанаты болған. Алғашқысы 1249–1258 жылдар аралығында Ирак пен Бағдатты билесе, кейін оларды моңғолдар күйреткен. Екінші қанаты 1261–1517 жылдары Каирде билік құрып, артынан Осман империясынан жеңіліс тапқан (Босворт, 1971: 32–33 б.).

Осы деректерді ескерер болсақ, Қорқытты аббасидтер заманына жіберу оның тегін арабтан тарату болып шығады. Бізге жеткен Әбілғазы, Рашид ад-Дин шежірелері мен «Қорқыт ата кітабында» Қорқыт оғыз тайпасының бел ортасында көрінетін ел данасы, ақылшысы, эпос айтушысы. Оғыздар кейін ислам дінін қабылдаса да, аббасидтер халифатының қол астында болған емес.

Аббасидтер - мұсылмандар, олардың тегі Меккені мекендеген хошим руынан болатын. Сондықтан алдағы кезде Қорқыттың тегін арабтан тарататын мұндай болжамға өріс берудің қажеті шамалы.

Оқыған-тоқығаны мол ғалымның еңбектерінде қызықты деректер жиі кездесіп отырады. Солардың санатында әлі де болса жүйелеуді, ретке келтіріп, ғылыми танымға жақындата түсіруді қажет ететін мәліметтер де аз емес. Бір сөзінде зерттеуші Орхан Шайықтың Қорқытты әйгілі шайыр, «музыкада сарын тартатын қобызшы, қазақтарға музыка үйреткен ұстаз» (Босворт, 1971: 140 б.) деп бағалағанын жазыпты.

Қызығушылық танытып, қазбалай түстік. Бірақ бұл жолдарды ғалымның қай автордың еңбегінен алғаны мәлімсіз күйде қалған. О. Шайықтың Қорқытты қазаққа музыка үйреткен ұстаз ретінде тануы да қосымша дәлелдерді қажет етеді. Өйткені ғылыми таным үшін жеке тұлғалардың пікірі емес, нақты бір дереккөзге жасаған ғылыми сілтемесінің маңызды екені түсінікті. Басқаша айтқанда, бұлтартпас айғаққа табан тіреген пікірдің ғана ғылыми маңызы болмақ.

Кітаптың «Қорқыт туралы қазақтың қария сөздері» атты тарауымен таныса отырып, бұрын ғылыми айналымға түспеген қария сөздерді көп кездестіре қоймадық. Оның есесіне ғалымның Қорқытты бірде аббасидтер заманында, бірде Сыр бойындағы оғыз-қыпшақ дәуірінде өмір сүріп, қазаққа мәлім үлкен қобызшы болған деген субъективтік пікірімен ғана жүздестік.

Қорқыттан жеткен дәстүр бар ма? Зерттеп отырған мәселесін одан әрі тарқату мақсатында Ә. Марғұлан «Қазақтағы Қорқыт аңызын дәстүр етіп сақтаушылар» деген мәселені қозғаған. Өңгіме жеке бір аңыз туралы болса жарайды. Бұл жерде түрлі мәліметтер аралас қамтылып, олар ортақ бір мақсатқа жұмылдырылмаған. Зерттеу тақырыбынан ауытқып жатқан тұстары да жоқ емес.

Зерттеуші «Қорқыт аңызы» деген тіркесті жиі қолданады. Бірақ ғалымның нақты нені меңзеп отырғаны бұлдыр. Осы мәселені анықтау мақсатында тарауды сыни тұрғыдан тұтас шолып шығуға тура келді. Байқасақ, ғалым қазақ арасында Қорқыт мұрасына ие болғандарды төрт топқа жіктепті:

1. Ежелгі бақсы-жыраулар (Қойлыбай, Балақай, Қарамырза, Нысан абыз).
2. Қобызбен күй шерткен атақты күйшілер (Фараби, Кетбұқа, Ер Шегедей, Досжан, Өтеболат, Қанғожа, Уәлиханов, Құрманғазы, Ықылас).
3. Болжам айтумен халықты ойға түсірген ойшы жыраулар мен шешендер (Сыпыра, Асан ата, Қазтуған, Шалгез, Әнет баба, Базар жырау, Тәтіқара, Майлықожа).
4. Қобызбен жыр тасқынын ағытқан құйма ақындар (Жанак, Сабырбай, Найманбала, Жұмағұл, Базар жырау, Ерімбет жырау, Абыл жырау) (Марғұлан, 1985: 144 б.).

Бұл жерде ғалымның ел арасынан шығып, көпшілікке танымал болған өнерпаздарды кезеңдік тұрғыдан топтастырғысы келгені байқалады. Бірақ мұндай классификацияны ғылыми танымның бүгінгі талаптарына сай келеді деп айту қиын. Кейбір тұстары стадиялық қисын деуге де келе бермейді. Ғылымға ерте араласқан ғалымның арқасын кеңге беріп, емін-еркін көсілгені көрініп-ақ тұр. Бірақ білігі мол зерттеушінің толып жатқан ақпараттарды жүйелеп, бір ізге түсіріп, мақсатына сай қолдану жағы тағы да кемшін түсіп жатқаны байқалады. Мысалы, «ежелгі» бақсы-жыраулар дегені қай дәуір? Антикалық дәуір ме, орта ғасырлар ма? Әдетте тарих ғылымында «ежелгі» сөзі антикалық дәуірге қатысты қолданылып келеді. Ғалым тізіп өткен, көбіне қазақ фольклорынан алынған есімдердің заманы анықталмай, ауада ілініп, аяқтары жерге тимеген күйі қалған. Қобызбен күй шерткендер қатарында әл-Фараби, Шоқан, Құрманғазы есімдерін атауы да көкейге қона кететін пікір емес. Осындай ғылыми дәлелі аздау, бір қайнауы ішіндегі пікірлер кездесіп жатады.

Ғалымның пайымдауынша, болжам айту, сәуегөйлік Қорқыттан басталған-мыс. Сонда Қорқыт заманынан бұрын мұндай құбылыстардың болмағаны ма? Белгілі бір тарихи кезеңге тән қоғамдық ойды жеке тұлғаның ой-өрісімен өлшеу қаншалықты дұрыс болмақ?

Қобызбен жыр айтқан өнерпаздар санатына Базар жырау, Қарасақал Ерімбет, Абыл күйшілерді қосудың да қисыны шамалы. Олардың бірі жырау, бірі шайыр, бірі домбырашы екені көпшілікке жақсы мәлім. Ғалымның ноғайлы дәуірінің тұлғалары - Асан, Қазтуған, Шалғез, Ақтамберді сияқты жыраулар поэзиясына қатысты пікірлерінің де Қорқыт заманына төтелей қатысы шамалы.

Бір тұсында ғалым Қорқыттың көрі туралы аңызды А.Туманский ерсары түрікмендерінен жазып алған депті. Сол жерімен мұқият танысып шықтық. Байқасақ, зерттеуші келтірген аңыздың қысқаша баяны оның басқа сюжет екенін аңғартады. Аңызды баяндай отырып ғалым А.Туманский еңбегіне сілтеме де жасамаған. Зерттеушінің бақсыларға қатысты И. Чеканинский, Ш. Уәлиханов пікірлеріне тоқталған ойларын құптауға болады. Бірақ олардың Қорқыт аңыздарына қатысы ашылмай қалған. Зерттеуші келтіріп отырған мәліметтер Қорқыт заманынан кемінде он ғасырдай кейін қалыптасқан деректерді қамтиды.

Башқұрттардың шежіре кітабындағы Қорқыт туралы деректерді сөз еткен тұста ғалым тағы бір тосын пікірдің шетін шығарады. Алайда төл сөз ретінде берілген дәйексөздерге сілтеме жасалмағандықтан оларды ғылыми айғақ ретінде қабылдау мүмкін болмады.

Аңыз – тарихи дереккөз бе? Қорқыт туралы бізге жеткен сюжеттерге тоқталған тұста Ә. Марғұлан Қорқыттың 40 жыл бойы өлімнен қашқаны туралы аңызды келтіреді. Оның желісі бойынша Қорқыт қыпшақ қызынан Аят өзенінің бойындағы Қорқыт көлінде туған-мыс.

Осы аз ғана деректің өзі сан алуан сұрақтар тудырады. Өйткені кейінгі зерттеушілер бұл мәліметтерді тарихи айғақ қатарында қолданып келеді. Біріншіден, бұл – аңыз. Ғалым оны тарихи айғақ ретінде ұсынған. Екіншіден, XX ғасырдың бас кезіндегі ориенталистер назарынан тыс қалған, осы кезге дейін қорқыттану ғылымына белгісіз болып келген бұл қандай аңыз? Қайдан алынған? Егер ел аузында айтылып, фольклорлық оралымға түскен аңыз болса, зерттеушілердің бірі болмаса бірі жазып алған болар еді-ау. «Қорқыт ата кітабы» мен генеалогиялық шежірелерде қалың оғыздардың ортасында көрінетін Қорқыт қалайша жау елінен әйел алмақ? Алған күнде оның тарихи-ғылыми дәлелі қайсы? Қыпшақтар оғыздарды Сырдың төменгі ағысынан ығыстырып шығарған тайпа болса, Қорқыттың анасы қыпшақ еді деген сөздің де шикілігі айқындала бермек. Оның кейбір мәселелерін бұрын сөз еткен едік (Kongyratbay және т.б., 2015: 55–61 б.).

Қорқыт – Жанкент тұрғыны ма? Қорқыттану ғылымында оғыздардың мекені туралы пікірлер көптен айтылып келеді. Түрікмен ғалымы С. Агаджанов алтай дәуірінен соң оғыздардың Жетісу жеріне келгенін анықтаған болса, кейінгі зерттеушілер бұл деректерді ескере бермейді. Қарахандар билігі күш ала бастағанда оғыздардың Сырдың төменгі ағысына ойысқаны анық.

Араб саяхатшыларының жазбаларында оғыздардың мекені Дахи-нау (Жанкент) деп аталса, Қорқытты осы шаһарда туған деген пікірді кесіп айтып жүргендер де аз емес. Осы пікір көпшіліктің санасына сіңіп, аксиома ретінде қабылданып кеткен. Шын мәнінде бұл, әрине, ғылыми анықтама емес, қарапайым келісімпаздық. Қорқыт тұсындағы осы конвенционизмді Ә. Марғұлан да айналып өте алмаған.

Жанкент – Қорқыт өмір сүрген шаһар деген пікір де ғылыми анықтама бола алмайды. Жиырма төрт тайпадан құралған оғыз тайпаларының бұл аймақты мекендегені туралы деректер болса да, шаһарды Қорқыттың мекендегенін растайтын нақты мәліметтер жоқ. Мұндай пікір көптен айтылып жүрсе де, нақты ғылыми айғақтар бізге келіп жетпеген. Сыни тұрғыдан сұрыпталмаған мұндай пікірдің ғылыми ақиқатқа емес, ғалымдардың өзара келісімпаздығына қызмет жасайтыны белгілі.

Қорқыт есімі тұсында Ә. Марғұлан өз пікірін тұздықтап, «Желмаясын желдірген, Қорқыт атам қолдасын» деген сияқты өлең жолдарын қосып отырады. Бірақ олар ел аузында жүрген, Сыр бойындағы фольклорлық айналымға түскен деректер ретінде қабылдауға келмейді. Көбісі қиыннан қиыстырған, кейінгі поэзиялық өрнектерді еске салады. Солай да болса поэтикалық таным аясында танылатын «үйеңкінің түбінен үйіріп алған қобызым» деген жолдарды тарихи айғақ қатарында пайдаланып жүрген зерттеушілер де баршылық.

«Қорқыт» сөзі туралы. «Қорқыт» сөзінің семантикасына келгенде ғалым «қорқыныш», қорқу, шошыну, сескенуді көрсетеді» (Марғұлан, 1985:

154 б.] деп өте қарапайым түсінік берген. Бір қарағанда бұл антропонимдік сипатқа ие болған атау – есім сөзді төтелей етістік ретінде танудың көрінісі. Одан берді жерде «Қорқыт» сөзінің этимологиясы мен семантикасына қатысты басқа да дәлелді ойлардың сабақталғаны белгілі.

Кітаптың «Қорқыт бұрынғы ғалымдар мен ақындардың есінде» деп аталған келесі тарауында ғалым әл-Истахри жазбасынан бастап бірқатар дереккөздерге шолу жасаған. Рашид ад-Дин шежіресі негізінде Қорқытты баят тайпасынан шыққан Қарақожаұлының баласы деп біледі. Одан әрі Қорқыт жырларының жеке сюжеттеріне тоқталып, оларды қазақ фольклорының үлгілерімен салыстырған.

«Қорқыт кітабының қазақ аңыздарындағы елесі» деген тақырып аясында Қорқыт жырларының қазақ фольклорынан көрініс тапқан тұстарына тоқталып, толып жатқан мәліметтерді ортаға салған. Оның бәрі ғылыми жүйеге түспеген эмпиристік баяндау үлгісінде көрінеді. Ғалымның пайымдауына алғашқы аңыз емес, жазба ескерткіш болып тұр. Бұл да фольклорлық дәстүрдің өмір сүру формаларына қайшы келетін тұжырым.

«Қазақ аңыздарындағы Қорқыттың болмысы және жүрген жерлері» деген тарау «Қорқыттың анасы қыпшақ қызы екен» деген жолдармен басталады. Одан әрі автор қазаққа мәлім аңыз-әфсаналарды бір-біріне жалғай берген. Қорқыттың ерекше туылысы, Қараспанды бұлт басып, елді үркіткені туралы аңызға елеулі орын берілген. Бірақ ол аңызды ғалымның қайдан алғаны белгісіз күйде қалған. Аңыздың желісін көзбен көріп, қолмен ұстағандай баяндап шықса да, түпнұсқасына сілтеме жасалмаған. Біздің білуімізше бұл аңыздың желісін алғаш рет «Ғасырлар пернесі» атты кітабында А.Жұбанов келтірген болатын. Бірақ ол да ешбір дереккөзге сілтеме жасамаған. Солай да болса ғалымдар бұл аңыздың шығу тегіне мән бермей, үстірт қолданып келеді. Дұрысында бұл аңызды алғаш рет Рашид ад-Дин моңғол билеушілеріне қатысты қолданған еді.

Одан әрі ғалым Қорқытқа қойылған ескерткішті сөз етіп, Кауфман альбомындағы (1862) Қорқыт мазарына тоқталған. И. Аничков, А. Грен, И. Кастанье, П. Лерх, Л. Мейер, П. Спиридионов деректерін қайта баяндап шыққан. Женд, Баршынкент, Сауран, Сығанақ, Сүткент сияқты орта ғасыр қалаларының тарихына, түрлі таңбалар табиғатына тоқталып, оларды Қорқыт заманымен байланыстыруға тырысқан. Дегенмен бұл тарауда Қорқытқа қатысты нақты деректер өте аз.

Қорқыт өліммен күрескен бе? «Қорқыттың өліммен күресі» - ел аузындағы аңыз-әңгімелердің желісіне құрылған тарау. Ғалым бұрын ел арасында айтылып келмеген, көпшілікке беймәлімдеу бірер аңызды жеткізген. Қорқыттың қыпшақ нағашыларына барғанын баяндайтын аңыздың шығу тегі күмәнді. Себебі, жоғарыда айтып өткеніміздей, Қорқыттың зайыбы қыпшақ қызы еді деген мәлімет ешбір фольклорлық, тарихи-ғылыми дереккөздермен расталмайды. Мұндай аңыз кезінде Сыр бойының тарихи-

мәдени ескерткіштерін зерттеген археология әуесқойларының назарына да ілінбеген.

Қорқыттың өліммен күресін тілге тиек еткенде ғалым В. Вельяминов-Зернов жариялаған аңыздың мазмұнын еркін жеткізген. Ә. Қайнарбаевқа сүйеніп аңыздың екінші нұсқасын да жариялаған. Нышан абыздан алған сюжеттерді де («Тарғыл тана») қосқан. Дұрысында бұлардың Қорқыттың күй мұрасына қатысы шамалы. Оның үстіне Қорқыт, оның тарихи жәдігеріне байланысты аңыздар мен ақпараттарды арнайы жинаған Ә. Диваев, И. Кастанье, В. Каллаур, т. б. мұндай аңыздар туралы ауыз ашпаған. Сонда ХІХ ғасырдың аяғы мен ХХ ғасырдың бас кезінде фольклорлық оралымда жоқ аңыздарды Ә. Марғұлан немесе Ә. Қайнарбаев қайдан алмақ? Мұндай фольклорлық дәстүрмен дәлелденбейтін пікірлердің түбі таяз.

Мына мәселеге де назар аудару қажет. Бізге жеткен аңыздарда Қорқыт өліммен күреспейді, керісінше, өлімнен қашады. Оның өліммен күресі туралы мотивтің қайдан алынғаны жұмбақ. Ә. Марғұланның бұл мәселеге қатысты пікірлері қарапайым баяндау, хикаялау үлгісінде берілген. Автор әрбір аңызды көзімен көріп, сол оқиғалардың куәгері болғандай баяндайды. Алайда жазылған материалдардың ғылыми стилі жетілдіре түсуді, ойлары әлі де ширата түсуді қажет етеді.

Кітаптың назар аударатын келесі тарауы – «Қазақтың халық музыкасындағы Қорқыт дәстүрі». Атауы музыка туралы болғанымен мұнда қобыз сарындары туралы сөз жоқ. Автор Рашид ад-Дин, Әбілғазы жазбалары, қазақ мәдениетіндегі бақсы, абыздар мұрасын қобыз тарту дәстүрімен байланыстыруға тырысқан. Бір тұсында «Қойлыбайдың қобызы» дастанын тілге тиек етеді. Ал Қорқыттың қобыз тартқанын жоғарыда аталған «үйеңкінің түбінен, үйіріп алған қобызым» деген жолдармен нығыздай түскен.

Қорқыттың тартқаны қобыз ба, домбыра ма? Ә. Марғұлан «Қорқыт күйі» деген тіркесті де жиі қолданады. Бірақ ол қандай күй? Орындаушысы немесе жеткізушілері кімдер? – деген сұрақтар үнемі жауапсыз қалып отырады. Тарау Қорқыттың музыкалық мұрасына арналса да, онда нақты музыкалық репертуар қамтылмаған. Автор Қорқыттың заманы, қазақ бақсы-балгерлері мен жырауларының мұрасына ойысып, тараудың бас-аяғы жалпы шолу дережесінде көрінеді. Қорқыттың күйлеріне қатысты нақты ешнәрсе айтылмаған. «Қорқыт күйі» деген тіркесті жиі қолданғанымен қобыз сарындары сөз болмайды. Толып жатқан назар аударатын мәліметтер жинақталып, ғылыми жүйеге түсіріліп, белгілі бір логикалық қисынға келтірілмеген. Ой шашырандылығы, бір айтылған ойдың бірнеше жерде қайталануы, жалпылама баяндау басым. Ғылыми зерттеу талаптарына тән жинақтау, жаңа ой сабақтау, қорыту, теориялық түйіндер жасау жағына бармадық.

Бір сөзінде Ә. Марғұлан «Қорқыт домбырада да ойнаған» (Марғұлан, 1985: 218 б.) депті. Шамасы бұл деректі В. Вельяминов-Зернов жариялаған аңыздан алса керек. Болмаса орта түркі дәуірінде домбыра тектес аспаптардың тарих сахнасына шыға қоймағаны белгілі. Осы аз ғана деректің өзі Қорқыт – қобыз аспабын алғаш жасаушы деген пікірдің кештеу туғандығын аңғартады. Одан әрі ғалым қазақ мәдениетіндегі Жанак, Сабырбай, Құлыншақ, Базар, т.б. ақын-жыраулар мен Ықылас, Ж. Қаламбаев, Д. Мықтыбаев сияқты кейінгі күйшілер шығармашылығына жалпы шолу жасаған.

Қорытынды

Міне, Ә. Марғұланның өткен ғасырдың екінші жартысында жарық көрген «Ежелгі жыр, аңыздар» атты еңбегінің Қорқытқа арналған тарауларында қарастырылған мәселелердің ұзын-ырғағы осындай болып отырады. Әрине, аға буын ғалымдарымыздың шығармашылығына құрметпен қарауымыз керек. Ә. Марғұланның зерттеулері қазақ руханиятына қосылған елеулі үлес екені де рас. Бірақ бүгінгі ғылыми таным кеңес дәуірімен салыстырғанда көш ілгері кетті. Оның танымдық категориялары да бір орнында тұрмай, үнемі жетілу үстінде көрінеді. Соған қарамастан осыдан жарты ғасыр бұрын сабақталған пікірлерді аксиома санап, өздерінің тұжырымдарына тірек етіп жүрген ізденушілердің бар екенін жоғарыда көрсет өттік. Өздерінің айтары болмаса да олар «Марғұлан жазып кеткен» дегенді желеу етіп Қорқыттың күй мұрасы туралы үстірт пікірлерге орын беріп жүр.

К.Поппер айтпақшы, әлемдегі кез келген теория нәтижелері ақтауды немесе дәлелдеуді қажет ете бермейді. Себебі білім деңгейі өзгеріп, үнемі қайта қарауды қажетсініп отырады (Поппер, 14). Осы негізде Ә. Марғұланның Қорқыт және қобыз дәстүрі туралы пікірлерін қайта оқып, жаңаша баға берудің де кезегі келіп отыр. Әрине, ғалымның қазақ ғылымына қосқан еңбегінің маңызы зор. Біз солардың қосымша дәлелдерді қажет ететін кейбір тұстарына ғана тоқталып өттік.

Ә.Марғұлан – көрнекті ғалым. Бірақ ғылыми таным дегеніміз - беделді ғалымның пікірін қайталау емес. Ол бұрынғы зерттеушінің беделіне сүйенбеуге тиіс. Ғылымның мақсаты ақиқатқа жету болса, әрбір зерттеушінің сол ақиқатты ашуға өз тарапынан еңбек етіп, үлес қосуы шарт. Бұрын айтылған пікірлерді қайталаумен қоғамдық ойды дамыту қиын. Қолына қалам алған әрбір маман өзінің жаңа ойларын ортаға салуы тиіс. Ғылыми негізі жоқ үстірт пікірлер ғылыми таным үшін жол бола алмайды. К. Поппердің сөзімен айтар болсақ, ғылыми зерттеулер теориялық қорытындылармен ғана шектелмейді, одан да үлкен мақсаты бар. Ол - сыни пікірталас тудыру. Осыны түсінсек дейміз.

Әдебиетгер

- Alimbekov R., Kazakbaev A. (2019). One historical truth in the legend of Korkyt. *Opción*. no. 90–2, pp. 161–171.
- Аничков И. (1897) *О некоторых местах Казалинского уезда, интересных в археологическом отношении.* - ПТКЛА.
- Босворт К. Э. (1971). *Мусульманские династии.* – Москва: Наука, – 324 с.
- Вельяминов-Зернов В. *Записки Восточного отд. рус. арх. общества.* –Т.IX.
- Грен Ар. (1861). *Письма из форта Перовский, 1862.* Нижи. журнал, №2, 5.
- Диваев Ә. (1992). *Тарту.* – Алматы: Ана тілі. – 216 б
- Жирмунский В. В. (1960). *Сказание об Алпамыше и богатырская сказка.* –Москва: Изд.вост.литературы. – 334 с.
- Жұбанов А. (1975). *Ғасырлар пернесі.* –Алматы: Жазушы, – 398 б
- Затаевич А.В. (1963). *1000 песен казахского народа.* – Москва.
- Каллаур В. (1901). *Развалины Сырлытам в Перовском уезде.* Прилож. к ПТКЛА от 19 марта 1901 г.
- Кастанье И. (1911). *Древности киргизской степи и Оренбургского края.* Оренбург, 1910; *Надгробные сооружения киргизских степей.* – Оренбург.
- Қоңыратбаев Ә. (1987). *Қазақ эпосы және түркология.* – Алматы: Ғылым, – 387 б.
- Kongyratbay T., Sultanova M., Bekmoldinov N., Ospanov B., Kongyratbay K. (2015). Study of the Heritage of Korkyt in the Turkic World // *Asian Social Science.* – Vol. 11. – No. 21. –(На англ. яз.)
- Лыкошин Н. (1896). *Очерк археологических изысканий в Туркестанском крае до учреждения Туркестанского кружка любителей археологии.* Прилож. к ПТКЛА от 28.10.1896.
- Макшеев А. (1868). Остатки старинного города на Сыр-Дарье // *Сибирские ведомости,* - №60.
- Марғұлан Ә. (1985). *Ежелгі жыр, аңыздар.* Құраст. Р. Бердібаев. – Алматы: Жазушы, –368 б.
- Поппер К. *О проблемах научного знания и его методологии* //<https://referatbank.ru/referat/preview/15234/referat-popper-problemah-nauchnogo-znaniya-metodologii.html>.
- Спиридонов П. (1897). *Поездка на развалины Джанкента* //ПТКЛА.

References

- Alimbekov R., Kazakbaev A. (2019). One historical truth in the legend of Korkyt. *Opción*. no. 90–2, pp. 161–171.
- Anichkov I. (1897) *О некоторых местах Казалинского уезда, интересных в археологическом отношении.* - ПТКЛА.

- Bosvort K. E. (1971). *Mýsýlmanske dinastu*. – Moskva: Naýka, – 324 s.
- Veliaminov-Zernov V. *Zapiski Vostochnogo otd. rýs.arh.obestva*. –T.IX.
- Gren Ar. (1861). *Pisma iz forta Perovsku*, 1862. Niji. jýrnal, №2, 5.
- Divaev Á. (1992). *Tartý*. – Almaty: Ana tili. – 216 b
- Jirmýnski V. V. (1960). *Skazanie ob Alpamyshe i bogatyrskaja skazka*. –Moskva: Izd.vost.literatýry. – 334 s.
- Jubanov A. (1975). *Ĝasyrlar pernesi*. –Almaty: Jazýshy, – 398 b
- Zataevich A.V. (1963). *1000 pesen kazahskogo naroda*. – Moskva.
- Kallaýr V. (1901). *Razvaliny Syrlytam v Perovskom ýezde*. Priloj. k PTKLA ot 19 marta 1901 g.
- Kastane I. (1911). *Drevnosti kargizskoi stepi i Orenbýrgskogo kraia*. Orenbýrg, 1910; *Nadgrobnye sorýjenia kargizskih stepei*. – Orenbýrg.
- Qońyratbaev Á. (1987). *Qazaq eposy jáne türkologia*. – Almaty: Ĝylym, – 387 b.
- Kongyratbay T., Sultanova M., Bekmoldinov N., Ospanov B., Kongyratbay K. (2015). Study of the Heritage of Korkyt in the Turkic World // *Asian Social Science*. – Vol. 11. – No. 21. –(Na angl. iaz.)
- Lykoshin N. (1896). *Ocherk arheologicheskikh izyskanu v Týrkestanskom krae do ýchrejdenia Týrkestanskogo krýjka lýbitelei arheologii*. Priloj. k PTKLA ot 28.10.1896.
- Maksheev A. (1868). *Ostatki starinnogo goroda na Syr-Dare* // *Sibirskie vedomosti*, - №60.
- Marǵulan Á. (1985). *Ejelgi jyr, ańyzdar*. Qurast. R. Berdibaev. – Almaty: Jazýshy, –368 b.
- Popper K. *O problemah naýchnogo znanua i ego metodologu* //<https://referatbank.ru/referat/preview/15234/referat-popper-problemah-nauchnogo-znaniya-metodologii.html>.
- Spiridonov P. (1897). *Poezdka na razvaliny Djankenta* //PTKLA.

Özet

Makalede, A. Margulan'ın Kazak folkloristiğinde uzun süredir incelenen Korkyt ve kobyz hakkındaki fikirleri derinlemesine analiz edilmektedir. Bilim adamının “Ejelgi jır, anızdar” [Eski Destanlar ve Efsaneler] adlı kitabının yedi bölümünün Korkut ile ilgili meselelere ayrıldığı bilinmektedir. Bunlar arasında bazen Korkut hakkında eski sözler ve efsaneler bazen Korkut efsanelerini anlatma geleneği, bazen de geçmişteki alimlerin Korkut hakkındaki görüşleri yer alıyor. Aynı zamanda, Korkut destanlarında korunan Kazak efsanelerinin yansımaları, onun ölümle mücadelesi ve halk müziğinde Korkut geleneğinden de söz edilmektedir. Bu makalenin yazarı A. Margulan'ın yukarıda bahsedilen fikirlerini hermeneutic bir temelde yeniden okumuş, modern bilimsel düşüncenin gereksinimlerine uyumu açısından analiz etmiştir. Tarihte kaç Korkut vardı? Soyu Oğuz mu Kıpçak mı yoksa Arap mıydı? Korkut zamanından beri bize gelen bir gelenek var mı? Efsaneler tarihî kaynak sayılabilir mi? Korkut Jankent'te mi yaşamıştır? Ölümle savaşmış mıdır? “Korkut” kelimesinin anlamı nedir? Korkut kopuz mu dombra mı çalmıştır? Yazar bu soruların her biriyle ilgili analizlerini makalede ortaya koymuştur. Ayrıca çalışmada bu sorularla ilgili A. Margulan'ın yazılarındaki verilere dayanan daha sonraki araştırmacıların düştüğü metodolojik hatalara temas edilmiştir. Buna dayanarak bilimsel bilginin bilim adamlarının şahsi itibarına değil, yalnızca mutlak gerçeğe dayanması gerektiği sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Korkut, Kopuz, Efsane, Gelenekler, Oğuzlar, Kıpçaklar, Ölümünden kaçış.

(Tynysbek KONYRATBAI. A. MARGULAN, KORKUT VE KOPUZ GELENEĞİ ÜZERİNE (Hermenötik İnceleme)

Аннотация

В статье глубокому анализу подвергнуты суждения А. Маргулана о Коркыте и кобызе, которые долгое время изучались в казахской фольклористике. Известно, что семь глав книги ученого «Древние эпические сказания» посвящены вопросам о Коркыте. Они включают в себя ветхие слова и легенды о Коркыте, мнения средневековых ученых о Коркыте. Вместе с тем рассмотрены отражение сказаний о Коркыте, сохранившиеся в казахской легенде, его борьба со смертью и традиции Коркыта в народной музыке. Автор статьи заново перечитав вышеупомянутые суждения А. Маргулана на герменевтической основе проанализировал их соответствие требованиям современной научной мысли. Сколько в истории было Коркытов? Кем он был по происхождению: огуз, кыпчак или же араб? Есть ли традиция, дошедшая до нас со времен Коркыта? Является ли легенда историческим источником? Обитал ли Коркыт в Жанкенте? Боролся ли со смертью? В чем значение слова «Коркыт»? На чем он играл: на кобызе или домбре? Вот круг научных проблем, рассмотренные автором в настоящей статье. На каждый из этих вопросов, затронутых в трудах А. Маргулана, изложены вразумительные ответы. Далее автор отмечает, что опираясь на суждения А. Маргулана исследователи нового поколения допускают методологические ошибки. На этом основании делается вывод, что научное познание должно опираться исключительно на абсолютную истину, а не на репутацию отдельных ученых.

Ключевые слова: Коркыт, Кобыза, Легенда, Традиции, Огузы, Кыпчаки, Побег от смерти

(Тынысбек КОНЫРАТБАЙ. А. МАРГУЛАН О ТРАДИЦИИ КОРКЫТА И КОБЫЗА (герменевтическое видение)